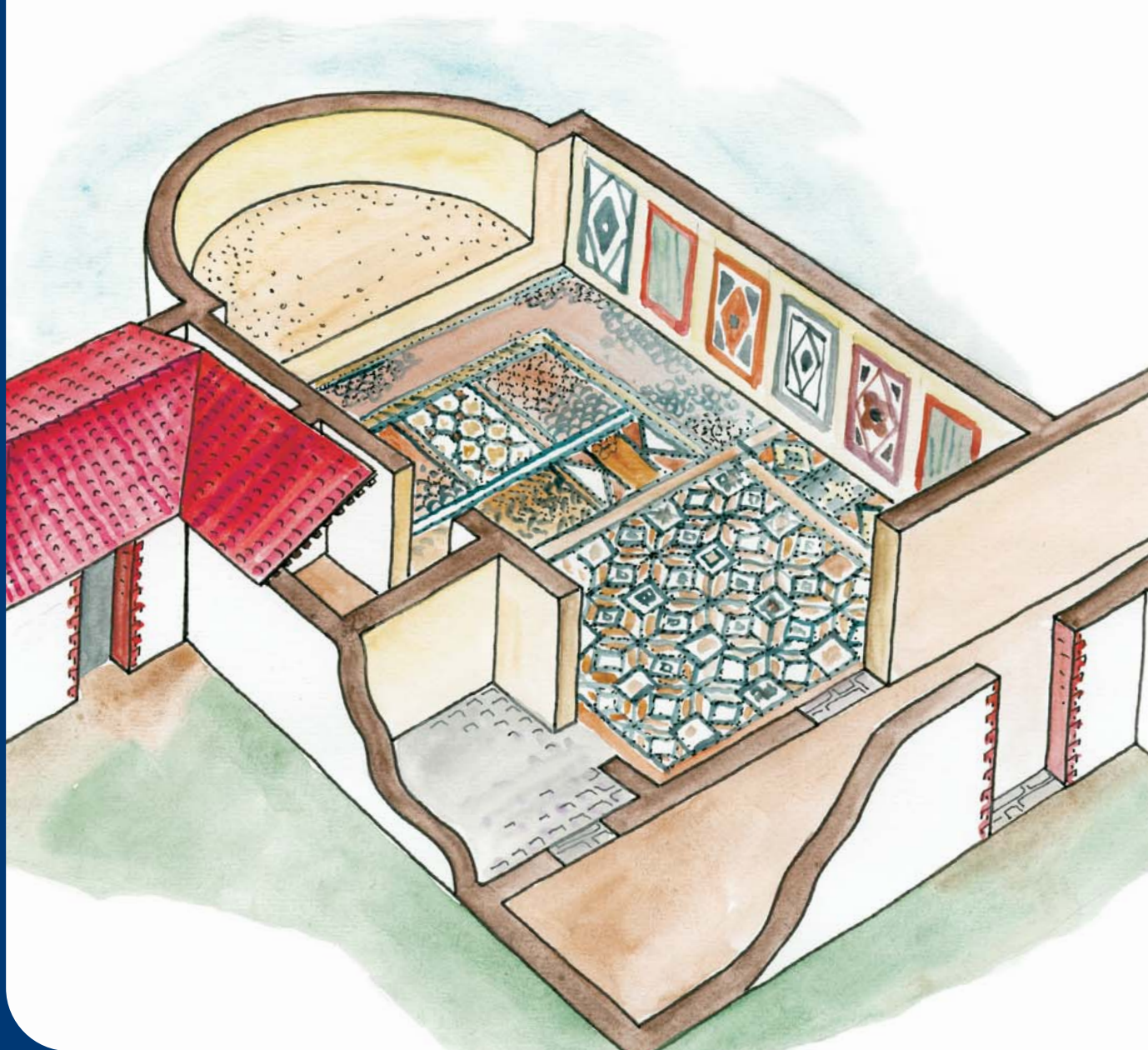

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Όψεις της καθημερινής ζωής στην παλαιοχριστιανική εποχή

ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΧΟΡΗΓΟΣ: ΙΔΡΥΜΑ Α. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Όψεις της καθημερινής ζωής
στην παλαιοχριστιανική εποχή

Βιβλίο για το δάσκαλο

Χορηγός: ΙΔΡΥΜΑ Α.Γ. ΛΕΒΕΝΤΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Κείμενα - επιμέλεια	Εύα Φουρλίγκα, αρχαιολόγος - μουσειολόγος Σταύρος Γρόσδος, εκπαιδευτικός
Γενική επιμέλεια	Δημήτρης Ναλπάντης, αρχαιολόγος
Φωτογραφίες	Αρχείο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Η' Ε. Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, Α. Τούρτα «Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη»
Copyright	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Εύα Φουρλίγκα Σταύρος Γρόσδος
Έκδοση	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Παραγωγή εντύπου	Θωμάς Γκινούδης
ISBN	960-86447-2-0

Η πρώτη έκδοση έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος «ΜΕΛΙΝΑ Εκπαίδευση και Πολιτισμός», 2001.

Μέρος των κειμένων προέρχεται από το φάκελο για τον εκπαιδευτικό του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού «Η Θεσσαλονίκη στην παλαιοχριστιανική εποχή».

Βοήθησαν με πληροφορίες οι: Αναστάσιος Αντωνάρας, Νάρκισσος Καρύδας και Αντιγόνη Τζιτζιμπάση. Στην επιμέλεια βοήθησε η Αλεξάνδρα Αποστολίδου.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εφαρμόστηκε πιλοτικά στα σχολεία: 4ο Δημοτικό Σχολείο Αμπελοκήπων, 96ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης, 8ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης, 77ο Δημοτικό Σχολείο Θεσσαλονίκης.

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ

Αγαπητή δασκάλα – Αγαπητέ δάσκαλε,

Τα έντυπα που κρατάτε στα χέρια σας τα ετοίμασε η ομάδα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο του προγράμματος ΜΕΛΙΝΑ – Εκπαίδευση και Πολιτισμός. Περιέχουν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Όψεις της καθημερινής ζωής στην παλαιοχριστιανική εποχή», το οποίο απευθύνεται στους μαθητές και στους εκπαιδευτικούς της Ε' και της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου. Η εποχή που πραγματεύονται τα έντυπα είναι η παλαιοχριστιανική περίοδος (4ος-7ος αιώνας μ.Χ.). Το πρόγραμμα των μαθητών πραγματοποιείται στην αίθουσα του μουσείου «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία» με την ερευνητική – ανακαλυπτική μέθοδο.

Στο βιβλίο του δασκάλου μετά από σύντομη ιστορική εισαγωγή για την παλαιοχριστιανική εποχή δίνονται γενικές πληροφορίες α) για τη μορφή και την οργάνωση της παλαιοχριστιανικής πόλης και της κατοικίας, εστιάζοντας σε δεύτερο επίπεδο στην παλαιοχριστιανική Θεσσαλονίκη και β) για την οργάνωση της κοινωνίας στην εποχή αυτή. Τις πληροφορίες αυτές μπορείτε να τις χρησιμοποιήσετε για να ενημερώσετε τους μαθητές σας για την παλαιοχριστιανική εποχή και για να πραγματοποιήσετε επισκέψεις στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης. Επίσης γίνεται σύντομη παρουσίαση της αίθουσας του μουσείου «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία». Στο τέλος προτείνονται μια σειρά από δημιουργικές δραστηριότητες (γλωσσικές, εικαστικές, κινητικές) που μπορείτε να πραγματοποιήσετε με την τάξη σας πριν και μετά την επίσκεψη στο μουσείο.

Το βιβλίο του μαθητή, αφού εντάξει τους μαθητές στο χρόνο και στο χώρο, στη συνέχεια τους προτρέπει να πάνε στην αίθουσα του μουσείου «Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία», όπου, ως αρχαιολόγοι – ερευνητές, χωρισμένοι σε ομάδες ή ο καθένας χωριστά, θα καταγράψουν και θα ερμηνεύσουν σε φύλλα εργασίας (καρτέλες καταγραφής) τα εκθέματα του μουσείου. Στο τέλος κάθε καρτέλας καταγραφής προτείνονται επιπλέον δραστηριότητες για το μουσείο και για το σχολείο. Κάθε ομάδα θα παρουσιάσει στα παιδιά των άλλων ομάδων, με τρόπο που η ίδια θα επιλέξει, τα ευρήματα της καταγραφής.

Σας προτείνουμε να χωρίσετε στο σχολείο τους μαθητές σε ομάδες. Κάθε ομάδα χρησιμοποιεί μια σελίδα από το βιβλίο του μαθητή. Στο μουσείο μπορείτε να ζητήσετε να σας δώσουν μαξιλαράκια για να κάθονται τα παιδιά στο δάπεδο, όπως επίσης και ξύλινες πινακίδες για να ακουμπούν όταν θα γράφουν. Θα έχετε μαζί σας μολύβια και σβηστήρες και, βέβαια, όρεξη για ερευνητική δουλειά και πολλή φαντασία. Θα χαρούμε πολύ να δεχτούμε τα έργα των παιδιών. Η συνεργασία μεταξύ σχολείου και μουσείου μπορεί να συνεχιστεί και μετά την ολοκλήρωση της επίσκεψής σας στο μουσείο.

Η διεύθυνση του Μουσείου είναι:

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού,

Λεωφόρος Στρατού 2, Τ.Θ. 50047, 540 13 Θεσσαλονίκη, τηλ. 2310 868570

Η ομάδα εκπαιδευτικών προγραμμάτων
του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

Παλαιοχριστιανική πόλη - Παλαιοχριστιανική Θεσσαλονίκη

Η ιστορία του Βυζαντίου είναι η συνέχεια της ιστορίας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο όρος «Βυζάντιο» χρησιμοποιείται στη Δύση για πρώτη φορά το 16ο αιώνα. Στην πραγματικότητα οι πολίτες της βυζαντινής αυτοκρατορίας εξακολουθούν να ονομάζουν τους εαυτούς τους Ρωμαίους. Στην αρχή της πρώτης περιόδου των βυζαντινών χρόνων, που ονομάζεται **πρωτοβυζαντινή** ή **παλαιοχριστιανική** και ξεκινάει στα 330 μ.Χ. και φτάνει έως τα μέσα περίπου του 7ου αιώνα, δεν παρατηρείται κάποια θεαματική αλλαγή στη ζωή των κατοίκων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Ωστόσο, κάποια γεγονότα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αλλαγή της φυσιογνωμίας του κράτους. Κατ' αρχήν το Διάταγμα του Μεδιολάνου (313) θέσπισε την ανοχή απέναντι στον χριστιανισμό, ενώ η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης (330) σήμανε τη μεταφορά του κέντρου της αυτοκρατορίας από τη Δύση στην Ανατολή. Και τα δύο ήταν έργα ενός αυτοκράτορα, του Μ. Κωνσταντίνου. Βασικής σημασίας είναι και η καθιέρωση του χριστιανισμού από το Μ. Θεοδόσιο ως επίσημης θρησκείας του κράτους. Στα χρόνια αυτού του αυτοκράτορα χωρίζεται η αυτοκρατορία σε ανατολικό και δυτικό κράτος. Το ανατολικό κράτος, χώρος με έντονη την ελληνορωμαϊκή παράδοση, αλλά και περιοχή που πρώτα επικράτησε η νέα θρησκεία, αποτελεί συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η δημιουργία της νέας φυσιογνωμίας του, της βυζαντινής, γίνεται σταδιακά στη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής εποχής.

Στο πλαίσιο αυτό η παλαιοχριστιανική πόλη παραμένει αρχικά η ίδια με τη ρωμαϊκή. Οι παλιές πόλεις της αυτοκρατορίας συνεχίζουν τη ζωή τους, ενώ οι νέες πόλεις που ιδρύονται είναι σχετικά λίγες.

Η Θεσσαλονίκη στις αρχές του 4ου αιώνα γίνεται η έδρα του καίσαρα Γαλέριου και σε όλη την παλαιοχριστιανική εποχή ο ρόλος της είναι σημαντικός. Οι διάφορες μεταρρυθμίσεις, που γίνονται

στο πλαίσιο των διοικητικών ανακατατάξεων και του χωρισμού της αυτοκρατορίας σε ανατολικό και δυτικό κράτος, βρίσκουν στο τέλος του 4ου αιώνα τη Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα της επαρχίας του Ιλλυρικού.

Οι πόλεις είναι κατά κανόνα **τειχισμένες**.

Το ανατολικό τείχος της Θεσσαλονίκης.

Η Θεσσαλονίκη είναι τειχισμένη από την ελληνιστική ακόμη εποχή. Στην τοιχοδομία των τειχών της φαίνεται η μακρόχρονη ιστορία τους με τις διάφορες επεμβάσεις που δέχτηκαν. Στην παλαιοχριστιανική εποχή γίνονται εκτεταμένες εργασίες από κάποιον Ορμίσδα στα τέλη του 4ου ή στα μέσα του 5ου αιώνα. Τα τείχη είναι ψηλά, με μεγάλο πάχος, με πύργους κατά διαστήματα και καταλήγουν σε πολεμίστρες με διάδρομο στην εσωτερική πλευρά. Για την καλύτερη άμυνα μπροστά από το κύριο τείχος κατασκευάζεται συχνά δεύτερο τείχος, το προτείχισμα, και η τάφρος.

Η ρυμοτομία των πόλεων είναι κανονική ή ακανόνιστη.

Η ρυμοτομία της Θεσσαλονίκης τουλάχιστον στο κάτω τμήμα της είναι κανονική. Δρόμοι παράλληλοι προς τη θάλασσα και άλλοι κάθετοι ορίζουν οικόδομικά τετράγωνα, που σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα έχουν διαστάσεις 50x100 μ. Οι ανασκαφές και τα σωζόμενα μνημεία δείχνουν ότι το κάτω τμήμα της πόλης ήταν προσφορότερο για δημόσια και θρησκευτικά οικοδομήματα μνημειακού χαρακτήρα. Στην εποχή του Γαλέριου η όψη

της πόλης στο ανατολικό τμήμα της αλλάζει με ένα φιλόδοξο οικοδομικό πρόγραμμα, που στο πλαίσió του κτίζονται το Ανάκτορο, τα ερείπια του οποίου σώζονται στην πλατεία Ναυαρίνου, η Καμάρα και η Ροτόντα στα βόρειά του και ο Ιππόδρομος στα ανατολικά.

Η **Αγορά** εξακολουθεί να αποτελεί, μόνο στην πρώτη φάση της παλαιοχριστιανικής περιόδου, το κέντρο της δημόσιας ζωής των πόλεων. Στη συνέχεια οι επίσημες λειτουργίες της ατονούν και μεταφέρονται σε μεγάλο βαθμό στα νέα κέντρα που δημιουργούνται γύρω από τις βασιλικές. Διοικητικά, εκτός από τον έπαρχο, που είναι ο εκπρόσωπος της κεντρικής εξουσίας διορισμένος από τον αυτοκράτορα, στις πόλεις υπάρχει η τοπική βουλή, η οποία συγκροτείται κατά το τιμοκρατικό σύστημα από πλούσιους πολίτες.

Η Αγορά της **Θεσσαλονίκης**, που ιδρύθηκε στο 2ο αιώνα, συνεχίζει να αποτελεί το κέντρο της δημόσιας ζωής μέχρι τον 4ο-5ο αιώνα. Στη συνέχεια οι δραστηριότητες στο χώρο της ατονούν. Η υπόγεια στοά της (*cryptoporticus*) προς τα τέλη του 4ου αιώνα μετατρέπεται σε δεξαμενή νερού. Μετά τους σεισμούς στις αρχές του 7ου αιώνα αρχιτεκτονικά μέλη των κτιρίων της χρησιμοποιούνται στην ανακατασκευή των τειχών της πόλης.

Η εδραίωση του χριστιανισμού ήταν η αιτία για σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία και τη μορφή της πόλης. Τα μεγάλα συγκροτήματα των **βασιλικών**, που είναι ο κυρίαρχος τύπος παλαιοχριστιανικού ναού, και του επισκοπείου παρεμβάλλο-

νται στον ιστό της πόλης και με την επιβλητική παρουσία τους αλλάζουν την όψη της. Η λειτουργία τους εκτός από τις θρησκευτικές συγκεντρώνει διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες, που προηγουμένως είχαν ως κέντρο την Αγορά. Η εκκλησία, ο νέος φορέας εξουσίας, γίνεται ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες στη ζωή της πόλης.

Στη **Θεσσαλονίκη** ο 4ος αιώνας δεν μας έχει αφήσει, με τα μέχρι τώρα γνωστά δεδομένα, μνημειακά χριστιανικά κτίρια. Αντίθετα, στον 5ο αιώνα, αφού ήδη ο χριστιανισμός έχει γίνει επίσημη θρησκεία του κράτους, η παρουσία των ναών στην πόλη επιβάλλεται με το μνημειακό χαρακτήρα που έχει η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική. Στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα η Ροτόντα μετατρέπεται σε χριστιανικό ναό. Οι νέοι ναοί, κυρίως βασιλικές, κτίζονται σε θέσεις όπου προηγουμένως υπήρχαν λουτρά. Από τις πηγές είναι γνωστό ότι μικρός λατρευτικός οίκος ιδρύεται στον 4ο αιώνα στο χώρο των ρωμαϊκών λουτρών, όπου μαρτύρησε ο άγιος Δημήτριος. Στη συνέχεια στην ίδια θέση ιδρύεται στον 5ο αιώνα μεγάλη βασιλική, του Αγίου Δημητρίου, κάτω από το Ιερό της οποίας διατηρείται τμήμα των λουτρών. Επίσης στην Αχειροποίητο, που είναι κτίσμα των μέσων του 5ου αιώνα, στο βόρειο κλίτος της διατη-

Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης.

**Ο ναός
του Αγίου Δημητρίου
Θεσσαλονίκης.**

ρούνται λείψανα δαπέδων των λουτρών. Στη θέση λουτρού κτίζεται στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα και μία άλλη βασιλική, η οποία μετά την καταστροφή της από σεισμό στις αρχές του 7ου αιώνα έδωσε τη θέση της στην Αγία Σοφία, που κτίστηκε στον 7ο αιώνα.

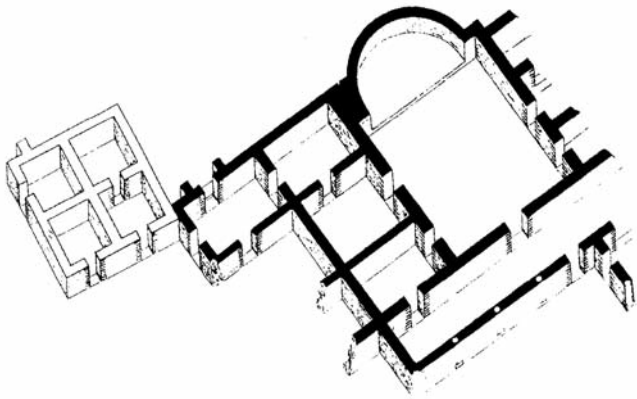
Η ύδρευση των πόλεων γίνεται με **υδραγωγεία**, που φέρνουν το νερό από τις πηγές των γύρω περιοχών.

Η Θεσσαλονίκη εκτός από τα πηγάδια, που καλύπτουν μέρος των αναγκών της σε νερό, έχει και τρεχούμενο νερό από τις πηγές των γύρω βουνών, που φτάνει στην πόλη με αγωγούς. Μέσα στην πόλη το νερό μοιράζεται με σύστημα αγωγών και περνώντας από κινστέρνες (δεξαμενές νερού), που λειτουργούν ως ταμιευτήρες, φτάνει σε κρήνες, πλούσια σπίτια και δημόσια λουτρά. Οι ανασκαφές φέρνουν συχνά στο φως λείψανα του δικτύου υδροδότησης, αν και δεν είναι πάντοτε εύκολη η χρονολόγησή τους. Έχουν εντοπιστεί πολλοί αγωγοί και αρκετές κινστέρνες, μεγάλες και μικρές, κάποιες από τις οποίες είναι της παλαιοχριστιανικής εποχής. Όσον αφορά τα λουτρά, φαίνεται πως η εδραίωση του χριστιανισμού συνε-

τέλεσε στη σταδιακή παρακμή ή συρρίκνωσή τους, φαινόμενο που παρατηρείται σε γενικότερο γεωγραφικό πλαίσιο.

Η παλαιοχριστιανική **αστική** κατοικία έχει την ίδια μορφή με τη ρωμαϊκή. Γύρω από μία αυλή, περισυλητή ή όχι, χτίζονται τα διάφορα δωμάτια: το τρικλίνιο, ο οίκος (ή ανδρώνας), το λουτρό, διάδρομοι και αποθηκευτικοί χώροι. Ο κύριος χώρος είναι το τρικλίνιο, αίθουσα υποδοχής και συμπόσιων. Πρόκειται για ορθογώνια αίθουσα με κόγχη στη μία πλευρά της. Η ύπαρξη τριών κλινών στο χώρο της κόγχης, όπου κάθονται οι συνδαιτυμόνες στα γεύματα, έδωσε το όνομα στην αίθουσα (τρικλίνιο). Τα σπίτια των πλουσίων είναι μεγάλα, πολυτελή και διακοσμούνται με τοιχογραφίες και ψηφιδωτά δάπεδα.

Πληροφορίες για τα σπίτια παίρνουμε και από τις γραπτές πηγές, που συχνά μας προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες από αυτές που αντλούμε από τα σπίτια που βρίσκονται στις ανασκαφές. Έτσι, σύμφωνα με μια τέτοια πηγή, μαθαίνουμε πως ένα αστικό σπίτι της εποχής περιλάμβανε μια τραπεζαρία για τις κυρίες δίπλα στην αποθήκη και στο δωμάτιο ύφανσης, ένα χωριστό δωμάτιο για τις «παραμάνες και τα προστατευό-

Αξονομετρικό παλαιοχριστιανικού σπιτιού στην οδό Ιουλιανού Θεσσαλονίκης.

μενα θηλυκά», για να τρώνε σε στιγμές που δεν θα ενοχλούν την οικογένεια, και επιπλέον δύο επίσημες τραπεζαρίες, μία για το χειμώνα και μία υπαίθρια για το καλοκαίρι. Μαθαίνουμε πως οι φιλοξενούμενοι συναντιόνταν πριν από το γεύμα στη βιβλιοθήκη, όπου μερικοί συζητούσαν για βιβλία, και οι λιγότερο διανοούμενοι έπαιζαν επιτραπέζια παιχνίδια πριν πάνε στο τρικλίνιο για το γεύμα.

Πληροφορίες για τα σπίτια των φτωχών έχουμε κυρίως για την Κωνσταντινούπολη, όπου σε αντίθεση με τους πλούσιους οι φτωχοί συχνά ζούσαν σε άθλιες κατοικίες. Όσοι ζούσαν σε μικρά σπιτάκια με ψάθινο ή πέτρινο δάπεδο ήταν τυχεροί. Από τον 5ο αιώνα κτίζονταν και πολυώροφες πολυκατοικίες με πέντε και εννιά πατώματα, που διαιρούνταν σε μικρά διαμερίσματα και νοικιάζονταν σε φτωχές οικογένειες. Επίσης μπορούσε κανείς να δει και τρώγλες με απερίγραπτη φτώχεια.

Στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης με τις πλαγιές, το καλύτερο κλίμα και την ωραία θέα κτίζονται τον 4ο και 5ο αιώνα επαύλεις, που η πολυτέλειά τους φανερώνει ότι ανήκουν σε πλούσιους πολίτες. Τοιχογραφίες και πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα με διακοσμήσεις κυρίως γεωμετρικές μαρτυρούν την ύπαρξη αστικής τάξης που ήξερε να ζει καλά.

Τα **τρόφιμα**, κυρίως τα σιτηρά, τα προμηθεύονται οι πόλεις από την περιφέρειά τους και από σιτοπαραγωγές επαρχίες, όπως η Αίγυπτος. Επίσης

Αμφορείς 3ου - 6ου αιώνα.

το εμπόριο με ασιατικές χώρες φέρνει στις βυζαντινές πόλεις όλο και περισσότερα άγνωστα προϊόντα. Η εμπορία τους γίνεται κυρίως μέσω θαλάσσης, που εξασφαλίζει εύκολη και ασφαλή μεταφορά, και η αποθήκευσή τους απαιτεί την κατασκευή **αποθηκών**.

Η **διατροφή** των βυζαντινών αποτελείται από ψάρια και κρέας (συχνά παστά), χοιρινό, πουλιά, κόττες, λάδι, κρασί, τυρί, μπαχαρικά, ξηρούς καρπούς, γάλα, ξινόγαλα, γιαούρτι, όσπρια (φασόλια, φακές), ρύζι, αβγά, ψωμί, σιτάρι, μαρούλια, λάχανα, σπανάκι, πράσα, κρεμμύδια, σκόρδα, μανιτάρια, καρότα, άνηθο, δυόσμο, θρούμπι, ρίγανη, μήλα, αχλάδια, ρόδια, σύκα, σταφύλια, κεράσια, ροδάκινα. Ωστόσο, την εποχή αυτή είναι ακόμη άγνωστες οι πατάτες, οι ντομάτες, το καλαμπόκι, τα πορτοκάλια, τα λεμόνια, ο καφές, το κακάο, το τσάι.

*Η εξυπηρέτηση της εμπορικής κίνησης της **Θεσσαλονίκης** γίνεται από το νέο λιμάνι που κατασκευάζει στα 322 ο Μ. Κωνσταντίνος, αρχικά για στρατιωτικούς σκοπούς, στο δυτικό άκρο της παραλίας της στα σημερινά Λαδάδικα. Το ρωμαϊκό λιμάνι της πόλης τοποθετείται στην περιοχή που καταλήγει η οδός Δημ. Γούναρη στη θάλασσα, νότια του ανακτόρου του Γαλερίου. Στη θέση του Θεάτρου Κήπου ανασκάφηκε τμήμα κτιρίου που ταυτίστηκε με αποθηκευτικό χώρο.*

Τα **νεκροταφεία**, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική συνήθεια αλλά και με το ρωμαϊκό νόμο, πρέπει να βρίσκονται έξω από τα όρια της πόλης.

*Η πρακτική αυτή πιστοποιείται και στη **Θεσσαλονίκη**, που τα νεκροταφεία της βρίσκονται στις πεδιάδες έξω από τα τείχη της, στις περιοχές της σημερινής Πανεπιστημιούπολης και της Διεθνούς Έκθεσης ανατολικά και στην Ξηροκρήνη και στους Αμπελόκηπους δυτικά. Στο ανατολικό νεκροταφείο βρέθηκε το παλαιότερο από τα σωζόμενα χριστιανικά μνημεία της πόλης. Πρόκειται για την κοιμητηριακή βασιλική και το μαρτύριο, που βρίσκονται κάτω από τη γέφυρα της οδού Γ' Σεπτεμβρίου και πρέπει να ιδρύθηκαν στα τέλη του 4ου αιώνα.*

Ο 7ος αιώνας θεωρείται το τέλος μιας μακράς πορείας, κατά την οποία η ιστορία των πόλεων περ-

νά από διάφορες φάσεις ακμής και παρακμής. Στο τελικό στάδιο επέρχεται η κατάρρευση της αστικής ζωής, όπως ήταν διαμορφωμένη σ' αυτή την περίοδο. Οι αιτίες αυτής της κατάληξης είναι διάφορες φυσικές καταστροφές, επιδημίες, μετακινήσεις πληθυσμών και πόλεμοι. Στα επόμενα χρόνια θα αποκρυσταλλωθεί σταδιακά το νέο, διαφορετικό πρόσωπο της πόλης στο πλαίσιο της βυζαντινής φυσιογνωμίας του κράτους.

*Για τη **Θεσσαλονίκη** το τέλος του 6ου και ο 7ος αιώνας αποτελούν χρόνια δύσκολα. Επιδρομές των Σλάβων, σεισμοί, λιμοί, πυρκαγιές αναστατώνουν την καθημερινότητα των κατοίκων της. Τα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου», κείμενα του 7ου αιώνα, περιγράφουν γλαφυρά τις περιπέτειες της πόλης, που ανταπεξέρχεται στις δυσκολίες με τη βοήθεια του προστάτη αγίου της. Ωστόσο, η πόλη επιβιώνει και παραμένει κέντρο αστικής ζωής και στις επόμενες περιόδους.*

Τμήμα από το ανατολικό παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης.

Παλαιοχριστιανική κοινωνία

Η φυσιογνωμία της κοινωνίας στα παλαιοχριστιανικά χρόνια αποτελεί συνδυασμό της ρωμαϊκής πολιτιστικής παράδοσης και του χριστιανικού πνεύματος και της ηθικής που αυτό επιβάλλει. Οι ρυθμίσεις που επιβάλλει το κράτος σε διάφορους τομείς, που αφορούν τη διοίκηση, την οικονομία (γεωργία, βιοτεχνία, εμπόριο), συμβάλλουν στη δημιουργία μιας κοινωνίας με αυστηρή ιεράρχηση των διαφόρων ομάδων της. Αυτή η κοινωνική διάρθρωση είναι σεβαστή, καθώς οι αντιλήψεις για την κοινωνική δικαιοσύνη είναι πολύ διαφορετικές από τις σημερινές. Ο φτωχός πολίτης βρίσκει απολύτως φυσικό να ζει στην αθλιότητα, όταν οι άλλοι ζουν μέσα στον πλούτο: αυτό είναι το θέλημα του Θεού. Ωστόσο, η κινητικότητα δεν είναι κάτι που λείπει εντελώς από τη βυζαντινή κοινωνία, μιας και έχουμε παραδείγματα ανθρώπων ταπεινής καταγωγής που απόκτησαν πλούτο και κοινωνική θέση και ανέβηκαν ακόμη και στον αυτοκρατορικό θρόνο.

Ο **στρατός** αποτελεί μια μεγάλη κοινωνική τάξη. Η συνολική του δύναμη στο ανατολικό και δυτικό τμήμα του κράτους προς το τέλος του 4ου αιώνα, είναι περίπου 650.000 άντρες. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Μ. Κωνσταντίνου ο στρατός αποτελείται από δύο σώματα: την κύρια δύναμη, τους *comitatenses*, και τη φρουρά των συνόρων, τους *limitanei*. Οι *comitatenses* δεν έχουν μόνιμα στρατόπεδα, μένουν συνήθως στις πόλεις, όπου ασκούν και αστυνομικά καθήκοντα. Οι *limitanei* είναι γεωργοί που στρατολογούνται στον τόπο τους

και όταν δεν καλλιεργούν τα χωράφια τους επανδρώνουν τα φρούρια των συνόρων, χωρίς όμως να αποτελούν ιδιαίτερα αποτελεσματικό σώμα. Η στρατιωτική υπηρεσία είναι ισόβια και αμείβεται σχετικά καλά. Στις πιο πολιτισμένες περιοχές της αυτοκρατορίας οι πολίτες προσπαθούν να την αποφύγουν. Στην εποχή του Ιουστινιανού μάλιστα η στρατολογία έχει γίνει εθελοντική και βασίζεται κυρίως στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές. Χρησιμοποιούν επίσης και βαρβάρους, όπως Γότθους, Ούνους, Σκύθες, οι οποίοι είτε ζουν μέσα στο κράτος είτε στρατολογούνται από φύλα κοντά στα σύνορα, τους υπόσπονδους, οι οποίοι είναι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας.

Εκτός από τη στρατιωτική υπάρχει και η **πολιτική εξουσία** με τη δική της ξεχωριστή ιεραρχία. Η πολιτική ιεραρχία ασχολείται με τη δικαιοσύνη, τα οικονομικά και τη διεκπεραίωση υπηρεσιών, όπως το δημόσιο ταχυδρομείο και η αστυνόμευση των πόλεων. Οι δημόσιοι υπάλληλοι που υπηρετούν στις υπηρεσίες αυτές, όταν βρίσκονται στις μέσες και κατώτερες βαθμίδες είναι μόνιμοι και δεν απολύονται σχεδόν ποτέ, ενώ στα ανώτερα αξιώματα ο διορισμός

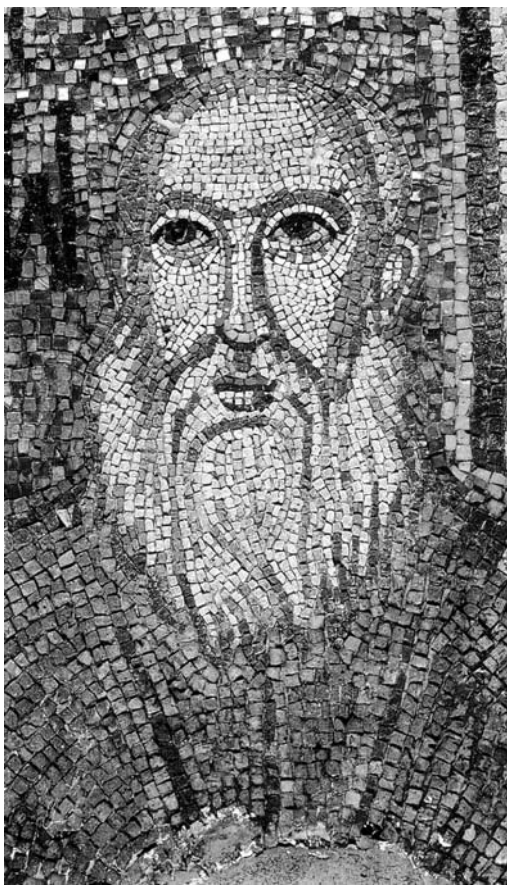
γίνεται για μικρό μόνο χρονικό διάστημα. Ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων σε όλη την αυτοκρατορία είναι μικρός, γιατί οι βουλευτές αναλαμβάνουν πολλές υπηρεσίες της πόλης.

Το **πολίτευμα** την εποχή αυτή, όπως και στη ρωμαϊκή, είναι το τιμοκρατικό. Οι άρχοντες της πόλης εκλέγονται από ένα μικρό αριθμό πλούσιων πολιτών και είναι αναγκασμένοι, όπως και άλλοι πλούσιοι κάτοικοι, να αναλαμβάνουν τις διάφορες

αστικές και κρατικές λειτουργίες. Το 317 ο Μ. Κωνσταντίνος ορίζει ότι κάθε πολίτης που κατάγεται από βουλευτική οικογένεια μένει μόνιμα στην πόλη και κατέχει αρκετή έγγεια περιουσία, γίνεται υποχρεωτικά μέλος της βουλής και ονομάζεται **βουλευτής** ή **δεκουρίων**. Τη θέση αυτή διατηρούν και οι κληρονόμοι του. Οι βουλευτές φροντίζουν για τον επισιτισμό των πόλεων, τη συντήρηση των τειχών και του υδραγωγείου, τον καθαρισμό των οδών και των αποχετεύσεων, τη λειτουργία των λουτρών, το φωτισμό και τη νυχτοφυλακή της πόλης, τη διοργάνωση αγώνων και εορτών, την επίβλεψη της αγοράς, τη φροντίδα για τη μισθοδοσία των γιατρών και των δασκάλων, την είσπραξη των φόρων και τον εφοδιασμό του κρατικού ταχυδρομείου με άλογα. Οι λειτουργίες αυτές γίνονται και με αστικές δαπάνες, για την καλή τους όμως εκτέλεση είναι απόλυτα υπεύθυνοι με την περιουσία τους οι βουλευτές. Για το λόγο αυτό άλλωστε προσπαθούν με κάθε τρόπο να αποφύγουν τα βαριά αυτά αξιώματα, επιδιώκοντας να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι, μέλη της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης, κληρικοί ή δάσκαλοι. Μερικοί μάλιστα δεν παντρεύονται για να μην αφήσουν κληρονόμους. Άλλοι πάλι γίνονται φυγάδες. Έτσι λοιπόν σιγά σιγά η βουλευτική τάξη διαλύεται. Στα μέσα του 6ου αιώνα τα βουλευτήρια των πόλεων έχουν ουσιαστικά εξαφανιστεί. Στις επαρχίες που δεν υπάρχουν βουλευτές τη θέση τους παίρνουν οι διοικητές των επαρχιών και οι επίσκοποι.

Από τον 4ο αιώνα η **Εκκλησία** αναλαμβάνει το καθήκον να περιθάλπει τους φτωχούς, τους ξένους, τις χήρες και τα ορφανά. Καθώς παρακμάζουν τα αστικά συμβούλια, οι επίσκοποι αναλαμβάνουν

πολλές εξωθησκευτικές λειτουργίες. Αυτοί αποδίδουν δικαιοσύνη, επιβλέπουν την αγορά, επισκευάζουν γέφυρες, κτίζουν σιταποθήκες, ρυθμίζουν τα μέτρα και τα σταθμά. Εκεί όπου υπάρχει επαρχιακός διοικητής ο επίσκοπος είναι ισότιμος του, ενώ στις άλλες πόλεις είναι ανώτερος όλων. Ο επίσκοπος κατά κανόνα προέρχεται από την αριστοκρατία και διαθέτει διοικητική πείρα. Ένας λαϊκός, ακόμη κι αν δεν είναι ιδιαίτερα θρησκευόμενος, είναι πιθανόν να χειροτονηθεί απευθείας επίσκοπος.

Ο επίσκοπος Φίλιππος από τα ψηφιδωτά της Ροτόντας.

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο η εκκλησία αποκτά μεγάλη περιουσία από κρατικές επιχορηγήσεις, δωρές και ακίνητα. Τα έξοδα όμως είναι μεγάλα. Εκτός από το κοινωφελές έργο της, ο προϋπολογισμός της εκκλησίας επιβαρύνεται από τους μισθούς των κληρικών και τη συντήρηση των κτιρίων. Χαρακτηριστικό του πλούτου της εκκλησίας κατά το χρονικό διάστημα από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα είναι το γεγονός ότι στη λεκάνη της Μεσογείου κτίζονται την εποχή αυτή πολλές βασιλικές.

Οι διάφοροι **επαγγελματίες** είναι υποχρεωμένοι να ανήκουν σε συντεχνίες, ιδιαίτερα όταν το επάγγελμα αφορά βασικές ανάγκες του

κράτους ή των πολιτών. Οι δεσμεύσεις των μελών εξαρτώνται από το είδος του επαγγέλματος. Υπάρχουν συντεχνίες που τα μέλη τους δεν μπορούν να αλλάξουν επάγγελμα και είναι δια βίου δεμένα μ' αυτό.

Το εμπόριο, κυρίως το εξωτερικό, βρίσκεται επίσης υπό τον κρατικό έλεγχο και η εμπορία κάποιων ειδών (αλάτι, μετάξι, πορφύρα) αποτελεί μονοπώλιο του κράτους. Οι τιμές σε πολλές περιπτώσεις καθορίζονται από το κράτος. Το επάγγελμα

του εμπόρου είναι μεταξύ εκείνων που προσφέρουν δυνατότητες για την απόκτηση κάποιας περιουσίας. Οι τεχνίτες θεωρούνται ανώτεροι από τους λιανοπωλητές, ωστόσο δεν κερδίζουν αρκετά χρήματα, ενώ ορισμένα επαγγέλματα, όπως του κοσμηματοπώλη, μπορούν να αποφέρουν σημαντικά κέρδη.

Απέναντι στα στρώματα που χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη συγκέντρωση του πλούτου βρίσκεται το πλήθος των **φτωχών**. Εξοικονομώντας

των είναι συγκριτικά πολύ υψηλές. Ένας εργάτης ή ένας οικοδόμος με δυσκολία κατορθώνει να μη λιμοκτονεί.

Τα κατώτερα στρώματα δεν έχουν δικαίωμα στην πολιτική ζωή της πόλης. Συχνά καλούνται στον ιππόδρομο ή στο

Στοίβαγμα αμφορέων στο αμπάρι ομοιώματος πλοίου.

μετά βίας τα απαραίτητα για την επιβίωση και ζώντας κάτω από άθλιες συνθήκες, τρέφονται από τις δωρεές των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και των ευσεβών. Οι χειρώνακτες και ημειδικευμένοι εργάτες έχουν χαμηλότερες αμοιβές, ενώ οι τιμές των βιοτεχνικών αγαθών και ιδιαίτερα των ενδυμά-

θέατρο ως διακοσμητικό στοιχείο της πολιτικής ζωής για να επικροτήσουν με επευφημίες τις αποφάσεις των αρχόντων. Καμιά φορά βέβαια, σε δύσκολες μάλιστα στιγμές, τα λαϊκά στρώματα αποδοκιμάζουν τους άρχοντες ή κάνουν διαδηλώσεις και στάσεις.

Μικρογραφία με εργάτες που πληρώνονται για την εργασία τους.

Ο λαός χρησιμοποιείται για την επισκευή των δρόμων, των υδραγωγείων και των τειχών, το σβήσιμο των πυρκαγιών, τη νυχτοφυλακή, τον καθαρισμό της πόλης, τη λειτουργία του ταχυδρομείου και, όποτε είναι ανάγκη, την άμυνα της πόλης. Εκτελούν δηλαδή έργα, τις δαπάνες των οποίων πληρώνουν οι βουλευτές.

Όσοι από το λαό πλουτίζουν μπαίνουν αναγκαστικά στη βουλή και αναλαμβάνουν τις υποχρεώσεις των βουλευτών.

Στην ύπαιθρο το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι γεωργοί. Αυτοί είναι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές ή εξαρτημένοι αγρότες (κολονοί). Οι μεγάλες ιδιοκτησίες ανήκουν στον αυτοκράτορα και στην Εκκλησία. Οι μικροκαλλιεργητές συγκροτούν ομάδες αυτόνομων κοινοτήτων και συχνά βρίσκονται σε σύγκρουση με τους μεγαλογαιοκτήμονες, καθώς η μεγάλη ιδιοκτησία προσπαθεί να απορροφήσει τη μικρή. Χαρακτηριστικό της βυζαντινής ζωής αποτελεί η αντίδραση της κρατικής εξουσίας εναντίον των επεκτατικών τάσεων των μεγαλογαιοκτημόνων.

Οι εξαρτημένοι αγρότες είναι άνθρωποι που ζουν υπό καθεστώς εξευτελιστικό. Θεωρητικά είναι ελεύθεροι, στην πράξη όμως είναι δεμένοι με τον αγρό τους. Σύμφωνα με νόμο του 398 είναι δούλοι της γης. Η θέση τους είναι κληρονομική, η ελευθερία τους για σύναψη γάμου περιορισμένη και δεν τους επιτρέπεται ούτε να στρατευτούν. Οι φόροι αφαιρούν περίπου το ένα τρίτο της σοδειάς των κολονών, οι οποίοι πρέπει να πληρώσουν επι-

πλέον και ενοίκιο στο γαιοκτήμονα. Ο κύριος της γης έχει δικαίωμα ακόμη και να τους αλυσοδέσει, αν προσπαθήσουν να δραπετεύσουν.

Οι τακτικοί και έκτακτοι φόροι, που πληρώνονται από τους αγρότες σε είδος, πλήττουν τον αγροτικό πληθυσμό περισσότερο από τον αστικό και τους φτωχούς περισσότερο από τους πλούσιους. Η επαχθής φορολογία αναγκάζει πολλούς να λιποτακτούν προς τον εχθρό.

Γενικό υπόστρωμα του πληθυσμού, αστικού και αγροτικού, είναι οι **δούλοι**, οι οποίοι χρησιμοποιούνται κυρίως σε οικιακές εργασίες κι επομένως οι περισσότεροι ζουν στις πόλεις. Ο εφοδιασμός της αγοράς με δούλους γίνεται κυρίως από τους βαρβάρους αιχμαλώτους πολέμου. Εκτός από τους αιχμαλώτους πολέμου, δούλος γίνεται και οποιοσδήποτε ελεύθερος πουλάει τον εαυτό του. Η ιδιότητα του δούλου είναι κληρονομική και την κληροδοτεί η μητέρα.

Ο χριστιανισμός δεν απαίτησε την κατάργηση της δουλείας, βοήθησε όμως με τη διδασκαλία του να απαλυνθεί ο θεσμός. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος κατακρίνει την επιδεικτική κατοχή μεγάλου αριθμού δούλων, παραδέχεται όμως πως ένας ελεύθερος άνθρωπος δεν είναι δυνατό να μαγειρεύει ο ίδιος για τον εαυτό του. Η επίδραση της χριστιανικής θρησκείας φαίνεται στη νομοθεσία του Ιουστινιανού. Έτσι δεν είναι σπάνια τα παραδείγματα χριστιανών που απελευθέρωσαν τους δούλους τους. Η **γυναίκα** φροντίζει για την καλή λειτουργία του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών. Η μαγειρι-

Μικρογραφία με σκηνές καλλιέργειας αγρών.

κή και η υφαντική καθώς και η ευθύνη για τις προμήθειες του σπιτιού είναι μερικές από τις βασικές ασχολίες της, απαλλάσσοντας έτσι τον άντρα της από τις φροντίδες για το σπίτι. Η ενασχόληση της ίδιας ή υπηρετριών με τις διάφορες δουλειές του σπιτιού εξαρτάται από την κοινωνική της θέση. Βέ-

Χιτώνες από την Αίγυπτο. 6ος-8ος αιώνας.

βαια υπάρχουν μαρτυρίες για δραστηριότητες της γυναίκας έξω από το σπίτι, αλλά αυτό δεν είναι ο κανόνας. Κάποιες γυναίκες πουλούν οι ίδιες την εργασία τους ή χρησιμοποιούν μια άλλη γυναίκα ως αντιπρόσωπο, αν δεν επιθυμούν να στέκονται οι ίδιες στην αγορά. Στην ύπαιθρο οι γυναίκες βοηθούν επίσης στην καλλιέργεια των αγρών και στη συγκομιδή της σοδειάς.

Οι πατέρες της εκκλησίας με πρώτο το Χρυσόστομο καυτηρίασαν την τάση των γυναικών για το στολισμό και τον καλλωπισμό τους, διότι θεωρούσαν ότι είναι εμπόδιο στη σωτηρία της ψυχής. Οι συχνές όμως αναφορές στο θέμα δείχνουν ότι η πολεμική της εκκλησίας δεν ήταν πάντοτε αποτελεσματική.

Η έκθεση Παλαιοχριστιανική πόλη και κατοικία

Η έκθεση αυτή οργανώνεται σε μία από τις αίθουσες της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, που αφορά την παλαιοχριστιανική εποχή.

Τα αντικείμενα της αίθουσας ομαδοποιήθηκαν θεματολογικά και χωρίστηκαν σε δύο ευρύτερες κατηγορίες: αυτά που αφορούν όψεις της δημόσιας ζωής της πόλης και αυτά που αφορούν τη ζωή στο σπίτι.

Η έκθεση οργανώνεται γύρω από το κεντρικό έκθεμα της αίθουσας, που είναι το τρικλίνιο ενός σπιτιού της Θεσσαλονίκης, που ανασκάφηκε στην Άνω Πόλη κοντά στο ναό του Προφήτη Ηλία.

Δεξιά του κεντρικού εκθέματος αναπτύσσονται η δημόσια ζωή της πόλης και δραστηριότητες που αφορούν τους άνδρες. Στην αρχή με τη βοήθεια πληροφοριακού υλικού δίνεται μια γενική εικόνα για την πόλη της παλαιοχριστιανικής εποχής και στη συνέχεια δεξιά και αριστερά της πορείας του επισκέπτη σχολιάζονται θέματα όπως:

- *Η ύδρευση.*

Σύμφωνα με επιτύμβια επιγραφή, όπου αναγράφεται η φράση «υδραγωγός και αρχιτέκτων των υδάτων», συμπεραίνεται ότι η σχεδίαση και η εκτέλεση υδραυλικών έργων ήταν υπό κρατική μέριμνα και απαιτούσαν ειδική φροντίδα. Στην έκθεση εκτίθενται δύο αγωγοί που προέρχονται από ανασκαφή οικοπέδου στη Θεσσαλονίκη. Ο ένας αποτελείται από στενόμακρους αμφορείς με σπασμένο πυθμένα, που μπαίνουν ο ένας μέσα στον άλλο. Ο δεύτερος, που σώζεται εν μέρει, αποτελεί δείγμα μεταφοράς του νερού με κτιστά αυλάκια, που σκεπάζονταν με πλάκες και στο εσωτερικό τους σοβατίζονταν με υδραυλικό κονίαμα.

- *Η οικονομική ζωή μέσα από τη νομισματοκοπία.*

Κύρια πηγή εσόδων για το κράτος είναι οι διάφοροι τακτικοί και έκτακτοι φόροι: οι αγρότες φορολογούνται σε είδος, ενώ σε χρήμα φορολογούνται διάφοροι επαγγελματίες, οι εμπορι-

κές συναλλαγές κ.ά. Η μεσαία τάξη υποφέρει περισσότερο απ' όλους από τα φορολογικά μέτρα του κράτους, καθώς οι φτωχοί δεν έχουν τίποτα να δώσουν, ενώ οι πλούσιοι ξέρουν να αποφεύγουν τη φορολογία. Η τάξη αυτή στάθηκε ο πραγματικός στυλοβάτης της αυτοκρατο-

νταν ανάγλυφα τρεις γυναικείες μορφές (σώζονται μόνο οι δύο), που έχουν ταυτιστεί με τις προσωποποιήσεις της Κωνσταντινούπολης, της Ρώμης και της Θεσσαλονίκης.

Από τα ελληνιστικά χρόνια υπάρχει η συνήθεια των αλληγορικών προσωποποιήσεων, που αποδί-

δονται ως γυναικείες μορφές. Στη Θεσσαλονίκη στα ρωμαϊκά χρόνια λατρευόταν η προσωποποίηση της Τύχης της πόλης. Στα παλαιохριστιανικά χρόνια φαίνεται ότι επιβιώνει η προσωποποίηση της Τύχης της Θεσσαλονίκης στη μορφή της κυρίας Ευταξίας, που μαζί με τον Άγιο Δημήτριο φροντίζει για το καλό της Θεσσαλονίκης, όπως αναφέρεται στα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου» (Α' Βιβλίο, Θαύμα δέκατο). Στο ανάγλυφο της έκθεσης, κατά μία άποψη, παριστάνεται η κυρία Ευταξία.

Στα αριστερά του τρικλινίου και σε υπερυψωμένο επίπεδο παρουσιάζονται θέματα που αφορούν τη ζωή

στο σπίτι και έχουν να κάνουν περισσότερο με γυναικείες δραστηριότητες.

Με τη βοήθεια πληροφοριακού υλικού τα αντικείμενα οργανώνονται σε ομάδες που αφορούν την υφαντική, τον εξοπλισμό της κουζίνας (διάφορα μαγειρικά, αποθηκευτικά και επιτραπέζια αγγεία, μαχαίρια), το ντύσιμο (χιτώνες, βελόνες, κουμπιά), τον καλλωπισμό και το στολισμό (διάφορα κοσμήματα). Οι χιτώνες αξίζει να σημειωθεί ότι προέρχονται από την Αίγυπτο, στο ξηρό κλίμα της οποίας οφείλεται η διατήρησή τους μέχρι σήμερα.

Στο τέλος της διαδρομής με τη βοήθεια πληροφοριακού υλικού δίνεται μια γενική εικόνα για την αρχιτεκτονική των σπιτιών και εκτίθενται κλειδιά και κλειδαριές, καθώς και αντικείμενα που έχουν σχέση με παιχνίδια (ζάρια, πιόνια, παιδική σφυρίχτρα).

Τρικλίνιο σπιτιού από τη Θεσσαλονίκη, 5ος αιώνας.

ρίας. Από τη στιγμή που η κεντρική εξουσία πέφτει στα χέρια του μεγάλου πλούτου, η μεσαία τάξη αφήνεται ανυπεράσπιστα, παρακμάζει και παρασύρει στην πτώση ολόκληρη την αυτοκρατορία.

Η νομισματική πολιτική είναι κρατική υπόθεση και τα νομισματοκοπεία και η κοπή των νομισμάτων είναι υπό τον έλεγχο της αυτοκρατορικής εξουσίας.

- *Διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες* μέσα από σχετικά αντικείμενα (εμπόριο, υαλουργία, ιατρική, μεταλλουργία, οικοδομική, αλιεία, γεωργία) και επιτύμβιες επιγραφές που αναφέρουν επαγγελματίες (αποθηκάριος, ταχυδρόμος, έμπορος).
- *Η άμυνα* της πόλης βασίζεται κυρίως στην οχύρωσή της. Η κατασκευή των όπλων καθώς και η διάθεσή τους είναι υπό τον έλεγχο του κράτους.

Στο κέντρο της ενότητας αυτής εκτίθεται ένα μαρμάρινο βάθρο. Στις τρεις πλευρές του παριστάνο-

Πληροφορίες σχετικά με τις καρτέλες εργασίας

Ακολουθούν πληροφορίες που σχετίζονται με τις ερωτήσεις στις καρτέλες εργασίας των μαθητών. Ωστόσο, σας υπενθυμίζουμε πως δεν υπάρχουν «σωστές» ή «λάθος» απαντήσεις, αλλά όλες οι ιδέες των παιδιών είναι αποδεκτές.

Το **τρικλίνιο** ήταν το επίσημο δωμάτιο ενός πλούσιου σπιτιού. Ήταν ο χώρος των συμποσίων, το σαλόνι ή η τραπεζαρία θα λέγαμε σήμερα. Ονομάστηκε τρικλίνιο από τις τρεις κλίνες που είχε στο αψιδωτό τμήμα του, όπου κάθονταν στα γεύματα οι επίσημοι επισκέπτες. Οι κλίνες αυτές ήταν τοποθετημένες γύρω από ένα τραπέζι. Οι υπόλοιποι επισκέπτες κάθονταν σε κλίνες και τραπέζια που βρίσκονταν στον υπόλοιπο χώρο. Το τρικλίνιο του μουσείου βρέθηκε σε ανασκαφή στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης. Στους τοίχους έχει τοιχογραφίες, ενώ το πάτωμα είναι ψηφιδωτό με μικρές ψηφίδες από μάρμαρο και πέτρα. Στο αψιδωτό τμήμα του δωματίου το δάπεδο είναι στρωμένο με μεγαλύτερα κομμάτια μαρμάρινων ψηφίδων. Εμείς σήμερα διακοσμούμε τα σπίτια μας με πίνακες στους τοίχους, μάρμαρα, πλακάκια και χαλιά στο πάτωμα. Το σπίτι θα είχε και άλλα δωμάτια, όπως λουτρό, κουζίνα, ανδρώνα, αποθηκευτικούς χώρους, υπνοδωμάτια κτλ.

Τα **λυχνάρια** ήταν συνήθως πήλινα (όπως αυτά της έκθεσης), αλλά μπορούσαν να είναι και από μέταλλο, κυρίως χαλκό. Χρησιμοποιούνταν κυρίως για το φωτισμό δημόσιων και ιδιωτικών χώρων (δρόμοι, σπίτια κ.ά.). Λειτουργούσαν με λάδι και φυτίλι, όπως τα σημερινά καντήλια. Συχνά είναι μαυρισμένα στην άκρη από τη φλόγα.

Τα **κλειδιά** και οι **κλειδαριές** χρησίμευαν για να κλειδώνουν τις πόρτες των σπιτιών, δημόσιων κτιρίων, αποθηκών κτλ. Με τα πιο μικρά κλειδιά κλείδωναν συρτάρια, ντουλάπια, κιβωτίδια (κοσμηματοθήκες) κ.ά. Κατασκευάζονταν από μέταλλο, χαλκό ή σίδηρο. Τα κλειδιά της έκθεσης είναι από σίδηρο.

Τα **μαγειρικά σκεύη** της εποχής ήταν το τσουκάλι (κατσαρόλα) και το τηγάνι. Κατασκευάζονταν από πηλό, ο οποίος συχνά μαυρίζει από τη φωτιά. Συνήθως έχουν καπάκι, παρόλο που δεν βρίσκεται πάντοτε στις ανασκαφές. Τα σκεύη αυτά μπορεί

να ήταν και από σίδηρο. Καθώς είναι χρηστικά σκεύη συνήθως δεν έχουν διακόσμηση. Ίδια αγγεία χρησιμοποιούσαν και οι πλούσιοι και οι φτωχοί. Τα τσουκάλια της έκθεσης είναι σχετικά μικρά κι επομένως θα μαγείρευαν σ' αυτά για λίγα μόνο άτομα (2-3). Εμείς και σήμερα ακόμη σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιούμε πήλινα μαγειρικά σκεύη (π.χ. πήλινη γάστρα).

Τα **πινάκια**, τα **κύπελλα** και οι **οινοχόες** (κανάτες) είναι οικιακά σκεύη καθημερινής χρήσης. Σε μια ανασκαφή σπιτιού μπορεί να βρεθούν σε χώρους όπως το τρικλίνιο και η κουζίνα. Το πρώτο υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τα αγγεία είναι ο πηλός. Αργότερα φτιάχτηκαν και αγγεία από γυαλί. Το γυαλί ήταν πιο δύσκολο να το φτιάξουν και επομένως ήταν είδος πολυτελείας. Τα σκεύη αυτά μπορούσαν να είναι και από ξύλο ή από μέταλλο (χαλκό και ασήμι τα πιο πολύτιμα).

Οι **αμφορείς** είναι αγγεία από πηλό που χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά και την αποθήκευση υγρών (λάδι και κρασί) ή στερεών, όπως σιτάρι, κριθάρι κτλ. Τα αγγεία αυτά, καθώς είναι αποθηκευτικά ή αγγεία μεταφοράς (εμπορίου), συνήθως δεν έχουν ιδιαίτερη διακόσμηση. Οι αμφορείς αυτοί ονομάζονται οξυπύθμενοι, καθώς η βάση τους είναι μυτερή (οξεία). Στο καράβι τοποθετούνταν σε επάλληλες σειρές, έτσι ώστε οι βάσεις των αμφορέων της επάνω σειράς να στερεώνονται ανάμεσα στους ώμους αυτών που βρίσκονται στην κάτω σειρά (βλ. φωτ. σελ. 11). Στις μέρες μας αμφορείς βρίσκονται σε αποθηκευτικούς χώρους ή στη θάλασσα, σε ναυάγια των εμπορικών πλοίων που τα μετέφεραν. Εμείς σήμερα για τη μεταφορά και την αποθήκευση προϊόντων χρησιμοποιούμε μπουκάλια γυάλινα, πλαστικά, τενεκέδες, ξύλινα βαρέλια κ.ά.

Τα **ρούχα** της εποχής τα ύφαιναν στον αργαλειό οι γυναίκες ή στις πλούσιες οικογένειες οι δούλες, σε κάποιο δωμάτιο του σπιτιού που χρησίμευε για το σκοπό αυτό. Άντρες και οι γυναίκες φορούσαν παρόμοια ρούχα. Τα **υφαντικά βάρη** είναι πήλινα συνήθως βαρίδια, που με το βάρος τους κρατούν τεντωμένες τις κλωστές του αργαλειού. Ο αργαλειός αντικαταστάθηκε στις μέρες μας από τις κλωστοϋφαντουργικές μηχανές.

Προτάσεις για δραστηριότητες πριν και μετά την επίσκεψη στο Μουσείο

Οι δραστηριότητες που μπορείτε να πραγματοποιήσετε στην τάξη πριν και μετά την επίσκεψη στο μουσείο είναι γλωσσικές, εικαστικές και κινητικές - θεατρικές. Μπορείτε να επιλέξετε από τις δραστηριότητες που παρουσιάζονται στη συνέχεια αλλά και τα παιδιά μπορούν να προτείνουν τις δικές τους. Το ενδιαφέρον και η συμμετοχή των παιδιών θα καθορίσουν το ρυθμό, τη διάρκεια και την ευρύτητα των δραστηριοτήτων, καθώς και τις προεκτάσεις που θα δοθούν. Το υλικό που θα προέλθει από τις δραστηριότητες (κείμενα, συνεντεύξεις, ζωγραφιές, σκίτσα, κατασκευές κτλ.) προτείνεται να δημοσιευτεί στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας της τάξης ή του σχολείου, που μπορεί να είναι αφιερωμένη στο μουσείο ή να σταλεί στο μουσείο. Επίσης, μια εβδομάδα αφιερωμένη στο μουσείο, που θα περιλαμβάνει εκδηλώσεις και εκθέσεις των κειμένων, των ζωγραφιών και των κατασκευών των παιδιών στους διαδρόμους ή στην αυλή του σχολείου, με τα ίδια τα παιδιά οικοδεσπότες, να γράψουν τις προσκλήσεις και να κατασκευάσουν την αφίσα των εκδηλώσεων, διευρύνει τον επικοινωνιακό χαρακτήρα των παιδικών δημιουργημάτων, καθώς αυτά αποκτούν φυσικούς αποδέκτες.

Με τις **γλωσσικές δραστηριότητες** τα παιδιά όχι μόνο προσεγγίζουν ποικίλες μορφές επικοινωνιακού λόγου (κείμενα, επιστολές, διαλόγους, διαφημίσεις, προσκλήσεις κ.ά.) αλλά παράγουν τα ίδια γνήσιες μορφές γλωσσικής έκφρασης, καθώς ασχολούνται με θέματα με τα οποία έχουν ταυτιστεί συναισθηματικά.

Οι **εικαστικές δραστηριότητες** είναι ερεθίσματα της φαντασίας για τη δημιουργία εικόνων και κατασκευών.

Τα **θεατρικά δρώμενα** είναι αυθόρμητα δημι-

ουργήματα των ίδιων των παιδιών. Τα παιδιά επινοούν, αυτοσχεδιάζουν, αναπτύσσουν πρωτοβουλίες. Φτιάχνουν ένα μύθο, με λόγο ή παντομίμα, γράφουν τα κείμενα, μοιράζουν ρόλους, κατασκευάζουν πρόχειρα σκηνικά και κουστούμια.

Τις δραστηριότητες που ακολουθούν μπορείτε να τις πραγματοποιήσετε πριν και μετά την επίσκεψη της τάξης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού αλλά και σε κάθε μουσείο.

Πριν από την επίσκεψη...

Πριν από την επίσκεψη επικοινωνήστε με το μουσείο και επισκεφτείτε το. Συζητήστε με τους υπεύθυνους των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, περιεργαστείτε τα εκθέματα και σχεδιάστε την επίσκεψη. Επίσης, μπορείτε να επισκεφτείτε το πωλητήριο του μουσείου.

Γλωσσικές δραστηριότητες

- Προσπαθήστε να ορίσετε τη λέξη «μουσείο» μαζί με τα παιδιά. Μοιράστε από το βιβλίο της Άλκηστης (Άλκηστις, Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι κι Αγγεία, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σελ. 18) το κείμενο με τίτλο «Τι είναι μουσείο;» ή σχετικούς ορισμούς από λεξικά και συζητήστε τους με τα παιδιά. Στη συνέχεια ζητήστε από τα παιδιά να γράψουν και να ανακοινώσουν τους δικούς τους ελεύθερους ορισμούς που μπορούν να έχουν χιουμοριστικό χαρακτήρα.
- Παίξτε με τα παιδιά γλωσσικά παιχνίδια με τις λέξεις «μουσείο», «βυζαντινός», «πολιτισμός».

Ζητήστε από τα παιδιά να βρουν σύνθετες λέξεις ή λέξεις της ίδιας οικογένειας (Μούσες, μουσική) και να γράψουν λίμερικ (σουρεαλιστικά - παράλογα τετράστιχα) ή μικρά ποιήματα που να συμπεριλαμβάνουν τις λέξεις που θα πουν τα παιδιά.

- Φτιάξτε το όνομα του μουσείου κόβοντας και κολλώντας λέξεις ή γράμματα από τίτλους εφημερίδων και περιοδικών και γράψτε προτάσεις όπου θα παρουσιάζονται απίθανες χρήσεις του μουσείου (όλες οι ιδέες είναι αποδεκτές).
- Για να κεντρίσετε το ενδιαφέρον των παιδιών πριν από την επίσκεψη στο μουσείο, συζητήστε μαζί τους το όνομα του μουσείου, οριοθετήστε χρονολογικά την εποχή με την οποία θα ασχοληθείτε, τοποθετήστε τα σπουδαιότερα ιστορικά γεγονότα σε μια ιστορική γραμμή (χρονογραμμή), μιλήστε για την κοινωνία της εποχής (βλ. βιβλίο του δασκάλου), διαβάστε κείμενα σχετικά με την εποχή και συζητήστε με τα παιδιά τις πρώτες εντυπώσεις τους. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά προσανατολίζονται στο θέμα, προβληματίζονται, κάνουν υποθέσεις, δημιουργούν ερωτήματα κι έτσι το ενδιαφέρον και η προσμονή τους για την επίσκεψη μεγαλώνουν. Η επίσκεψη στο μουσείο, πριν ακόμη πραγματοποιηθεί, γίνεται ένα σπουδαίο γεγονός.
- Μέσα από φωτογραφίες, βιβλία ή διαφάνειες παρουσιάστε τα μνημεία της εποχής που σώζονται στην πόλη της Θεσσαλονίκης (βλ. βιβλίο του δασκάλου για τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης) και οργανώστε σχετικές επισκέψεις. Ενδεικτικά προτείνονται τέσσερις επισκέψεις: στο γαλεριανό συγκρότημα, στην αρχαία Αγορά, στους παλαιοχριστιανικούς ναούς και περιήγηση στα τείχη της Θεσσαλονίκης.
- Χωρίστε τους μαθητές σε ομάδες και ζητήστε τους να γράψουν μια επιστολή στους υπεύθυνους του μουσείου, στην οποία θα αναφέρεται η επιθυμία τους να επισκεφτούν το μουσείο, ο χρόνος, η διάρκεια και ο σκοπός της επίσκεψης. Εναλλακτικά τα παιδιά μπορούν να επικοι-

νωθήσουν τηλεφωνικώς με το μουσείο ή να φανταστούν και να γράψουν ένα σχετικό τηλεφωνικό διάλογο. Κάθε ομάδα διαβάζει στην τάξη την επιστολή που έγραψε. Έπειτα από συζήτηση επιλέξτε ένα κείμενο και γράψτε το στον πίνακα για να γίνει διόρθωση και επεξεργασία (ορθογραφία, σύνταξη, λειτουργικότητα). Με ερέθισμα την ερώτηση: «Πώς αλλιώς θα μπορούσε να γραφτεί;» ανασκευάστε το κείμενο, όπου είναι απαραίτητο, και ξαναγράψτε το στην τελική μορφή. Μία ομάδα αναλαμβάνει να καθαρογράψει την επιστολή και να την ταχυδρομήσει.

- Αφιερώστε ένα σχολικό δώρο στην καλλιέργεια κατάλληλης συμπεριφοράς των παιδιών για την επίσκεψη στο μουσείο. Μοιράστε στις ομάδες το κείμενο των Ρενέ Γκοσινί και Ζαν Ζακ Σανπέ, «Το μουσείο της ζωγραφικής» (Ρενέ Γκοσινί, Ζαν Ζακ Σανπέ, Ο μικρός Νικόλας διασκεδάζει, εκδ. Τεκμήριο, Αθήνα 1978, σελ. 71-79). Το κείμενο περιγράφει με ξεκαρδιστικό τρόπο την αποτυχημένη επίσκεψη μιας σχολικής τάξης στην πινακοθήκη και αποτελεί αφορμή για συζήτηση με στόχο την ευαισθητοποίηση των παιδιών και την αποκωδικοποίηση κανόνων συμπεριφοράς. Ζητήστε από τα παιδιά να διαβάσουν το κείμενο και στη συνέχεια να εκφράσουν τις πρώτες αυθόρμητες αντιδράσεις τους, σχολιάζοντας το περιεχόμενό του και συνδέοντάς το με τις δικές τους εμπειρίες. Με ερέθισμα ερωτήσεις όπως: «τι θα κάνουμε για να προλάβουμε τις καταστροφές;» ή «τι θα κάνουμε για να μην ενοχλήσουμε τους άλλους επισκέπτες;» και τη βοήθεια του κειμένου, ζητήστε από τις ομάδες να γράψουν επιγραμματικά έναν κατάλογο οδηγιών: «τι μπορούμε να κάνουμε στο μουσείο», αλλά και «τι δεν μπορούμε να κάνουμε» (θετικές και αρνητικές προτάσεις). Τα παιδιά, αφού διαβάσουν τα κείμενά τους, τα συζητούν και στη συνέχεια τα τοιχοκολλούν στον πίνακα ανακοινώσεων.
- Χωρίστε τα παιδιά σε ομάδες, μοιράστε τους τοπογραφικούς χάρτες της Θεσσαλονίκης και

ζητήστε τους να σημειώσουν το σχολείο και το μουσείο, να εντοπίσουν τη συντομότερη διαδρομή (πεζή ή με αυτοκίνητο) και να τη σχεδιάσουν επάνω στο χάρτη με κόκκινο (ή άλλο) χρώμα. Στη συνέχεια η κάθε ομάδα ανακοινώνει στην τάξη τη διαδρομή που βρήκε (ενδεικτικά προτείνονται οι τοπογραφικοί χάρτες της Θεσσαλονίκης των εκδόσεων Ιανός).

Εικαστικές δραστηριότητες

- Παροτρύνετε τα παιδιά να οργανώσουν μια έκθεση ζωγραφικής με δικά τους έργα, με οποιοδήποτε θέμα επιλέξουν τα ίδια, μετατρέποντας έτσι την τάξη τους σ' ένα μικρό μουσείο, και στη συνέχεια να προσκαλέσουν τα παιδιά μιας άλλης τάξης να τη δουν. Η συμπεριφορά των παιδιών που θα επισκεφτούν την έκθεση και τα προβλήματα που τυχόν θα δημιουργηθούν είναι θέματα για συζήτηση, μπορούν να χρησιμεύσουν στην καλλιέργεια κατάλληλης συμπεριφοράς και να αποτελέσουν ερεθίσματα για το γράψιμο σχετικών κειμένων.

Κινητικές - θεατρικές δραστηριότητες

- Ζητήστε από τα παιδιά να γράψουν, να οργανώσουν και να παρουσιάσουν μικρά αυτοσχέδια θεατρικά δρώμενα με θέματα: «Δυο αντικείμενα του μουσείου συζητούν τις περιπέτειές τους», «Ο φύλακας του μουσείου», κ.ά.
- Παίξτε αυθόρμητα τηλεφωνικά θεατρικά παιχνίδια. Τα παιδιά χωρισμένα σε ζευγάρια τηλεφωνούν το ένα στο άλλο, υποδυόμενα κάποιους ρόλους:
 - Μια κυρία τηλεφωνεί στο μουσείο γιατί θέλει να χαρίσει το καπέλο της!
 - Ο Υπουργός Πολιτισμού είναι θυμωμένος και τηλεφωνεί ο ίδιος στο μουσείο!
 - Ένας επιστήμονας που εργάζεται στο μουσείο τηλεφωνεί σε άλλον επιστήμονα!
 - Ο φύλακας του μουσείου έντρομος διαπιστώνει κλοπή αντικειμένων και τηλεφωνεί στη... μαμά του!

Μετά την επίσκεψη...

Με την έξοδο των παιδιών από το μουσείο, η πόρτα δεν κλείνει πίσω τους. Συνεχίστε τις δραστηριότητες και στο σχολείο.

Γλωσσικές δραστηριότητες

- Η επικοινωνία του σχολείου με το μουσείο μπορεί να συνεχιστεί με μια ευχαριστήρια επιστολή ή με αποστολή υλικού από τα παιδιά.
- Φέρτε εσείς και ζητήστε και από τα παιδιά να φέρουν βιβλία που αναφέρονται στη ρωμαϊκή και στη βυζαντινή ιστορία (βιβλία γνώσεων και ιστορικά μυθιστορήματα). Τοποθετήστε τα σε ξεχωριστό χώρο και δημιουργήστε με τον τρόπο αυτό τη βιβλιοθήκη της ιστορίας. Επίσης επισκεφτείτε όλοι μαζί την κοντινή δανειστική παιδική βιβλιοθήκη και ενθαρρύνετε τα παιδιά να δανειστούν σχετικά βιβλία (βλ. «προτεινόμενα βιβλία» στο βιβλίο του μαθητή).
- Καθιερώστε την «ώρα της ιστορίας». Μια φορά την εβδομάδα, στο τελευταίο διδακτικό τέταρτο, ένα παιδί της τάξης διαβάσει ένα απόσπασμα από το ιστορικό βιβλίο που έχει επιλέξει το ίδιο και νομίζει ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον για τους συμμαθητές του. Ακολουθεί σχετική συζήτηση.
- Ζητήστε από τα παιδιά να βρουν και να καταγράψουν τις πιο παράξενες χρήσεις που φαντάζονται για τα αντικείμενα που είδαν στο μουσείο.
- Χωρίστε τα παιδιά σε ομάδες και ζητήστε τους να γράψουν γρίφους - αινίγματα για τα εκθέματα του μουσείου. Οι υπόλοιπες ομάδες προσπαθούν να μαντέψουν τις απαντήσεις.
- Τα παιδιά, έπειτα από «παραγγελία» των υπευθύνων του μουσείου, μπορούν να δημιουργήσουν έναν κατάλογο με σχέδια και κείμενα που θα προκύψουν από την επίσκεψή τους στο μουσείο, όπως επίσης και την αφίσα του μουσείου. Στη συνέχεια μπορούν να γράψουν και σχετικές διαφημίσεις.

Κινητικές - θεατρικές δραστηριότητες

- Ζητήστε από τα παιδιά να γράψουν κείμενα - ασκήσεις αποκλίνουσας σκέψης (ασκήσεις φαντασίας) και στη συνέχεια να τις θεατροποιήσουν:
 - Τα βράδια, όταν το μουσείο κλείνει, τα αντικείμενα ζωντανεύουν και περιπλανιούνται στην πόλη. Πού πάνε, ποιους συναντούν, τι παθαίνουν;
 - Ένα ζώο (ποντικός, γάτα) μπήκε στο μουσείο...
 - Τα αντικείμενα ζωντάνεψαν, απέκτησαν φτερά και ανέβηκαν στη στέγη...
 - Τα φασαρτζήδικα παιδιά ενοχλούν τους επισκέπτες του μουσείου...
 - Δυο γειτονικά αντικείμενα (π.χ. λυχνάρια) συζητούν...
- Χωρίστε τα παιδιά σε ομάδες και ζητήστε τους να σχηματίσουν με τα σώματά τους ή να παρουσιάσουν με παντομίμα αμφορείς ή άλλα αντικείμενα του μουσείου. Η υπόλοιπη τάξη προσπαθεί να μαντέψει ποια αντικείμενα παρουσιάζονται.

Εικαστικές δραστηριότητες

- Ζητήστε από τα παιδιά να εικονογραφήσουν με ζωγραφιές ή κόμικς τις περιπέτειες των εκθεμάτων του μουσείου που «ζωντάνεψαν». Στην περίπτωση των κόμικς είναι απαραίτητη η συζή-

τηση για τις συμβάσεις των κόμικς και τις τεχνικές της αφήγησης: τα «καρέ», η χρήση της λεζάντας, οι ήρωες, η μετατροπή της ιστορίας σε διάλογο κ.ά.

- Χωρίστε τα παιδιά σε ομάδες. Τα παιδιά της μιας ομάδας σκισάρουν στον πίνακα με κιμωλία ή σε χαρτί του μέτρου με μαρκαδόρο, γρήγορες και αυθόρμητες λεπτομέρειες από ένα αντικείμενο. Τα παιδιά των άλλων ομάδων προσπαθούν να μαντέψουν για ποιο αντικείμενο πρόκειται.
- Ζητήστε από τα παιδιά να επιλέξουν και να ζωγραφίσουν ένα αντικείμενο κοινό για όλα τα παιδιά. Κάθε παιδί το ζωγραφίζει ή το κατασκευάζει με κολάζ με το δικό του ξεχωριστό τρόπο (διαφορετικά χρώματα, τεχνικές, υλικά κολάζ κτλ.).
- Ζητήστε από τα παιδιά να σχεδιάσουν μία γυάλινη οινοχόη έτσι ώστε να φαίνεται το υλικό της.
- Ζητήστε από τα παιδιά να σχεδιάσουν ένα αγγείο, να κόψουν από μια φωτογραφία τους το πρόσωπό τους και να το κολλήσουν στο λαιμό του αγγείου. Στη συνέχεια να ζωγραφίσουν την εικόνα τους επάνω στο αγγείο.
- Ζητήστε από τα παιδιά να ζωντανέψουν τα αγγεία ζωγραφίζοντάς τα με ανθρώπινα χαρακτηριστικά.

